

कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगार क्षेत्राच्या समस्या – एक चिकित्सक अभ्यास
श्री. संदीप हरिबा माळी, संशोधक विद्यार्थी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, मेल – sm8951417@gmail.com
मो. 9921244995

१) सारांश (Abstract)

महाराष्ट्रातील औद्योगिक व कृषी क्षेत्रासाठी प्रसिद्ध असलेला कोल्हापूर जिल्हा हा आर्थिकदृष्ट्या गतिमान आणि बहुविध उद्योगारचनेचा जिल्हा आहे. शेती, ऊसतोड व साखर उद्योग, दुग्धव्यवसाय, बांधकाम, हातमाग-यंत्रमाग, लघुउद्योग, घरकाम व सेवा क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर असंघटित कामगार कार्यरत आहेत. जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेला गती देण्यात या कामगारांचा मोलाचा वाटा असूनही त्यांची कामाची परिस्थिती अस्थिर, असुरक्षित आणि अनेकदा शोषणात्मक स्वरूपाची आहे.

प्रस्तुत संशोधनात कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगारांच्या सामाजिक, आर्थिक व आरोग्यविषयक समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. प्राथमिक माहिती संकलनासाठी संरचित प्रश्नावलीच्या आधारे सर्वेक्षण तसेच सखोल मुलाखती घेण्यात आल्या; तर दुय्यम माहिती शासकीय अहवाल, कामगार विभागाची कागदपत्रे, जनगणना आकडेवारी आणि संबंधित संशोधन साहित्य यांमधून संकलित करण्यात आली.

अभ्यासातील निष्कर्षानुसार अस्थिर व हंगामी रोजगार, किमान वेतनापेक्षा कमी मोबदला, सामाजिक सुरक्षेचा (PF, विमा, निवृत्तीवेतन) अभाव, आरोग्य व सुरक्षिततेच्या सुविधा नसणे, महिला कामगारांवरील वेतनभेद व लैंगिक छळ, तसेच स्थलांतरित कामगारांच्या निवास व मूलभूत सुविधांतील कमतरता या प्रमुख समस्या आढळून आल्या. शासनाच्या विविध कल्याणकारी योजनांची माहिती व पोहोच मर्यादित असल्यामुळे लाभार्थ्यांचे प्रमाण कमी आहे.

या पार्श्वभूमीवर असंघटित कामगारांची सर्वसमावेशक नोंदणी, किमान वेतनाची काटेकोर अंमलबजावणी, सामाजिक सुरक्षा योजनांचा प्रभावी विस्तार, महिला संरक्षण यंत्रणेची बळकटी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांची सक्रिय भूमिका या उपाययोजना आवश्यक असल्याचे या संशोधनातून स्पष्ट होते.

२) प्रस्तावना

भारतामध्ये एकूण कामगारांपैकी सुमारे ९० टक्के कामगार असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असल्याचे विविध शासकीय व संशोधन अहवालांतून स्पष्ट होते.^१ हे क्षेत्र देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जाते, कारण कृषी, लघुउद्योग, बांधकाम, सेवा क्षेत्र आणि किरकोळ व्यापार यांसारख्या क्षेत्रांत मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होते. तथापि, या क्षेत्रातील कामगारांना स्थिर नोकरी, निश्चित वेतन, सामाजिक सुरक्षा व कायदेशीर संरक्षणाचा अभाव जाणवतो.

महाराष्ट्रातील औद्योगिक व कृषी परंपरेसाठी ओळखला जाणारा कोल्हापूर जिल्हा हा जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या प्रगत मानला जातो. जिल्ह्यातील साखर उद्योग, दुग्धव्यवसाय, हातमाग-यंत्रमाग उद्योग, बांधकाम व्यवसाय आणि किरकोळ व्यापार या क्षेत्रांमध्ये असंघटित कामगारांचे प्रमाण लक्षणीय आहे. विशेषतः ऊसतोड कामगार, हंगामी कारखाना कामगार, घरकाम करणाऱ्या महिला, रस्त्यावरचे विक्रेते आणि बांधकाम क्षेत्रातील मजूर हे असंघटित क्षेत्राचे महत्त्वाचे घटक आहेत.

इचलकरंजी (वस्त्रोद्योगासाठी प्रसिद्ध), गडहिंग्लज, कागल, करवीर आणि चंदगड या तालुक्यांमध्ये लघुउद्योग व शेतीआधारित रोजगार मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे. ग्रामीण भागातील लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असल्यामुळे हंगामी रोजगाराचे प्रमाण अधिक आहे. परिणामी, वर्षभर नियमित उत्पन्न मिळत नाही.

याशिवाय, असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना किमान वेतन, भविष्यनिर्वाह निधी, आरोग्य विमा, प्रसूती सुविधा, अपघात भरपाई यांसारख्या मूलभूत हक्कांचा लाभ मर्यादित प्रमाणात मिळतो.^२ महिला व स्थलांतरित कामगार विशेषतः असुरक्षित परिस्थितीत कार्यरत असतात.

या पार्श्वभूमीवर कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगारांच्या समस्या, त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती आणि शासनाच्या उपाययोजनांची परिणामकारकता यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधन याच दृष्टीने सखोल विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करित आहे.

३) संशोधनाची उद्दिष्टे

- कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगारांचे स्वरूप अभ्यासणे.
- त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक व आरोग्यविषयक समस्यांचा शोध घेणे.
- शासनाच्या योजनांची अंमलबजावणी तपासणे.
- समस्यांवरील उपाययोजना सुचवणे.

४) संशोधन पद्धती (Research Methodology)

संशोधन प्रकार

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. वर्णनात्मक पद्धतीद्वारे कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगारांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती, कामाचे स्वरूप, वेतनपद्धती आणि जीवनमान यांचे वस्तुनिष्ठ वर्णन करण्यात आले. विश्लेषणात्मक पद्धतीद्वारे संकलित माहितीचे चिकित्सक परीक्षण करून समस्या, कारणमीमांसा आणि परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला.

अभ्यासाचा उद्देश केवळ स्थितीचे वर्णन करणे नसून, त्या स्थितीमागील संरचनात्मक घटकांचा शोध घेणे हा देखील आहे. त्यामुळे गुणात्मक व परिमाणात्मक या दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

माहिती संकलन पद्धती

प्राथमिक माहिती

प्राथमिक माहिती थेट क्षेत्रभेटीद्वारे संकलित करण्यात आली.

- संरचित प्रश्नावलीच्या साहाय्याने असंघटित कामगारांचे सर्वेक्षण करण्यात आले.
- निवडक कामगार, महिला कामगार व स्थलांतरित कामगार यांच्या सखोल मुलाखती घेण्यात आल्या.
- प्रत्यक्ष निरीक्षण पद्धतीद्वारे कार्यपरिस्थिती, सुरक्षा साधने व निवासव्यवस्था यांचे निरीक्षण करण्यात आले.

प्रश्नावलीमध्ये खालील बाबींचा समावेश होता:

- वय, लिंग, शैक्षणिक पात्रता
- रोजगाराचे स्वरूप (हंगामी/कंत्राटी/दैनिक)
- मासिक उत्पन्न व वेतनपद्धती
- सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ
- आरोग्य व सुरक्षिततेची स्थिती

दुय्यम माहिती

दुय्यम माहिती विविध विश्वसनीय स्रोतांमधून संकलित करण्यात आली:

- महाराष्ट्र शासनाचा कामगार विभाग अहवाल
- जनगणना अहवाल
- संशोधन लेख, पुस्तके व शैक्षणिक नियतकालिके

५) असंघटित कामगार क्षेत्राचे स्वरूप

महाराष्ट्रातील औद्योगिक, कृषी व सहकारी चळवळींसाठी ओळखला जाणारा कोल्हापूर जिल्हा हा जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या प्रगत मानला जातो; तथापि या प्रगतीचा मोठा पाया असंघटित कामगारांवर आधारित आहे.^३ ग्रामीण भागातील शेतीआधारित रोजगार, शहरी भागातील बांधकाम व सेवा क्षेत्र, तसेच वस्त्रोद्योग व लघुउद्योग यांच्या माध्यमातून असंघटित क्षेत्राचे जाळे संपूर्ण जिल्ह्यात विस्तारलेले आहे.

असंघटित क्षेत्राची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे —

कायमस्वरूपी नोकरीचा अभाव

- असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना नियमित, स्थिर आणि दीर्घकालीन नोकरीची हमी नसते.
- काम बहुधा हंगामी किंवा तात्पुरत्या स्वरूपाचे असते.
- नियुक्त्याकडून लेखी नियुक्तीपत्र दिले जात नाही.

- अचानक कामावरून कमी करण्याची शक्यता असते. यामुळे कामगारांचे आर्थिक नियोजन अशक्य होते आणि भविष्याबाबत अनिश्चितता निर्माण होते.

दैनिक किंवा तुकड्यांवर आधारित वेतन

- या क्षेत्रात वेतनाची रचना अनौपचारिक असते.
- दैनिक मजुरीवर काम (काम मिळाले तरच वेतन).
- तुकड्यांवर (Piece-rate) आधारित मोबदला — उदा., उत्पादनाच्या प्रमाणावर वेतन.
- किमान वेतन कायद्याची अपुरी अंमलबजावणी. यामुळे उत्पन्नात सातत्य नसते आणि कुटुंबाचा खर्च भागविणे कठीण जाते.

कंत्राटी पद्धतीचे प्राबल्य

- अनेक क्षेत्रांमध्ये कामगार थेट नियोक्त्याऐवजी कंत्राटदारांमार्फत नियुक्त केले जातात.
- मध्यस्थामुळे कामगारांचे शोषण होण्याची शक्यता वाढते.
- वेतन कपात किंवा विलंब.
- कायदेशीर जबाबदारी निश्चित करणे कठीण. कंत्राटी पद्धतीमुळे कामगार आणि मुख्य उद्योग यांच्यात थेट संबंध राहत नाही.

सामाजिक सुरक्षा योजनांपासून वंचितता

असंघटित क्षेत्रातील बहुसंख्य कामगारांना खालील सुविधा उपलब्ध नसतात:

- भविष्यनिर्वाह निधी (PF)
- कर्मचारी राज्य विमा (ESI)
- निवृत्तीवेतन
- अपघात विमा
- प्रसूती लाभ

शासकीय योजना अस्तित्वात असूनही माहितीचा अभाव, कागदपत्रांची अडचण आणि प्रशासकीय गुंतागुंत यामुळे लाभ मर्यादित राहतो.

कामाच्या तासांवरील नियंत्रणाचा अभाव

- कामाचे तास निश्चित नसतात.
- ८ तासांपेक्षा अधिक काम करण्याची सक्ती.
- ओव्हरटाइमचे अतिरिक्त वेतन मिळत नाही.
- विश्रांती व साप्ताहिक सुट्टीचा अभाव. यामुळे शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

संघटनात्मक दुर्बलता

- असंघटित कामगारांकडे मजबूत संघटना नसते.
- कामगार संघटनांमध्ये कमी सहभाग.
- हक्कांविषयी जागरूकतेचा अभाव.
- सामूहिक सौदेबाजीची मर्यादित क्षमता.

संघटनात्मक कमकुवतपणामुळे कामगारांचे प्रश्न प्रभावीपणे मांडले जात नाहीत आणि शोषणाविरुद्ध आवाज उठवणे कठीण जाते.

या सर्व घटकांमुळे असंघटित कामगार आर्थिक, सामाजिक व आरोग्यदृष्ट्या असुरक्षित स्थितीत राहतात.

६) असंघटित कामगार क्षेत्राच्या समस्या

शेती व ऊसतोड कामगार

कोल्हापूर जिल्हा ऊस उत्पादनासाठी प्रसिद्ध आहे. ऊसतोड कामगार हे प्रामुख्याने हंगामी स्वरूपात कार्य करतात. कामाचा कालावधी साधारणतः ५ ते ६ महिने असतो. उर्वरित काळात रोजगाराची हमी नसते.

- कामाचे तास दीर्घ (१०-१२ तास)

- ठराविक लक्ष्य पूर्ण करण्याचा दबाव
- कुटुंबासह स्थलांतर
- मुलांच्या शिक्षणात खंड
- निवासासाठी तात्पुरत्या झोपड्या
- पिण्याच्या पाण्याची व स्वच्छतेची कमतरता

बहुतेक वेळा कंत्राटदारांमार्फत काम दिले जाते, त्यामुळे कामगार थेट कारखान्याशी जोडलेले नसतात. परिणामी त्यांना कायदेशीर संरक्षण मर्यादित प्रमाणात मिळते.

साखर कारखान्यातील हंगामी कामगार

जिल्ह्यात सहकारी साखर कारखान्यांचे जाळे असून गाळप हंगामात मोठ्या प्रमाणावर तात्पुरते कामगार नेमले जातात.

- कायमस्वरूपी नियुक्ती नसणे
- हंगाम संपल्यानंतर बेरोजगारी
- सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अभाव
- कामाच्या ठिकाणी सुरक्षेच्या साधनांची कमतरता

काही ठिकाणी कामगारांना बोनस किंवा भत्ते मिळतात; परंतु ते सर्वांसाठी समान नसतात. हंगामी कामगारांचे आर्थिक नियोजन कठीण ठरते.

बांधकाम कामगार

शहरीकरणामुळे बांधकाम उद्योग झपाट्याने वाढत आहे. इमारती, रस्ते, पूल, औद्योगिक प्रकल्प यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कामगार कार्यरत आहेत.^४

- दैनिक वेतन पद्धती
- अपघातांचा धोका
- सुरक्षात्मक साधनांचा अभाव (हेल्मेट, बेल्ट इ.)
- विमा संरक्षणाचा अभाव
- महिला कामगारांना समान वेतनाचा प्रश्न

स्थलांतरित कामगारांची संख्या या क्षेत्रात अधिक आहे. राहण्यासाठी झोपडपट्टी किंवा तात्पुरती वसाहत यांवर त्यांचा आधार असतो.

घरकाम करणाऱ्या महिला

घरकाम, स्वयंपाक, धुणी-भांडी, बालसंगोपन यांसारख्या सेवांमध्ये महिला मोठ्या प्रमाणावर कार्यरत आहेत.

- निश्चित वेतनाचा अभाव
- साप्ताहिक सुट्टी नसणे
- प्रसूती रजा किंवा आरोग्य सुविधा नसणे
- सामाजिक व आर्थिक भेदभाव
- लैंगिक छळाचा धोका

या क्षेत्रात औपचारिक करार नसल्यामुळे कामगारांचे हक्क संरक्षित राहात नाहीत.

हातमाग, पॉवरलूम व लघुउद्योग

इचलकरंजी परिसर वस्त्रोद्योगासाठी प्रसिद्ध आहे. हातमाग व पॉवरलूम उद्योगात हजारो कामगार कार्यरत आहेत.

- उत्पादनावर आधारित वेतन
- दीर्घ कामाचे तास
- धूळ व आवाजामुळे आरोग्य समस्या
- बालकामगारांचा प्रश्न (काही ठिकाणी)
- कंत्राटी व अनौपचारिक नियुक्ती

लघुउद्योगात (फर्निचर, धातुकाम, दुग्धप्रक्रिया इ.) काम करणाऱ्या कामगारांनाही सामाजिक सुरक्षा मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असते.

रस्त्यावरचे विक्रेते व सेवा क्षेत्र

फळभाजी विक्रेते, हातगाडी चालक, चहाचे स्टॉल, लहान दुकानदार, वाहनधारक इ. शहरी असंघटित क्षेत्राचा महत्त्वाचा भाग आहेत.

- जागेची अस्थिरता
- महापालिका/प्रशासनाची कारवाई
- उत्पन्नातील अनिश्चितता
- कर्जबाजारीपणा
- विमा व निवृत्ती योजनांचा अभाव

COVID-19 सारख्या आपत्ती काळात या कामगारांवर सर्वाधिक परिणाम झाला असल्याचे आढळते.

७) असंघटित क्षेत्राची सामाजिक-आर्थिक वैशिष्ट्ये

महाराष्ट्रातील औद्योगिक व कृषी दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असलेल्या कोल्हापूर जिल्हा येथील असंघटित कामगारांचे सामाजिक-आर्थिक जीवन अनेक संरचनात्मक मर्यादांनी ग्रस्त आहे. खालील वैशिष्ट्ये या क्षेत्राची वास्तविकता स्पष्ट करतात.

कमी शैक्षणिक स्तर

असंघटित क्षेत्रातील बहुसंख्य कामगारांचे शिक्षण प्राथमिक किंवा माध्यमिक स्तरापर्यंत मर्यादित असते.^६

- शिक्षण अपूर्ण राहण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे आर्थिक गरज.
- लहान वयातच कामाला लागण्याची प्रवृत्ती.
- कौशल्याधारित प्रशिक्षणाचा अभाव.

कमी शैक्षणिक पात्रतेमुळे कामगारांना चांगल्या वेतनाच्या व स्थिर नोकऱ्या मिळण्याची संधी मर्यादित राहते. परिणामी ते कमी मोबदल्याच्या व असुरक्षित कामांमध्ये अडकून राहतात.

दारिद्र्याची साखळी

अल्प उत्पन्न, अस्थिर रोजगार आणि सामाजिक सुरक्षेचा अभाव यामुळे दारिद्र्याची साखळी तयार होते.^६

- रोजंदारीवर अवलंबून असलेले उत्पन्न.
- आकस्मिक खर्च (आरोग्य, अपघात) झाल्यास कर्ज घेण्याची गरज.
- अनौपचारिक सावकारांकडून कर्ज घेण्याची प्रवृत्ती.

यामुळे कुटुंबे कर्जाच्या चक्रात अडकतात आणि पिढ्यान्पिढ्या दारिद्र्य कायम राहते.

कुटुंबातील सर्व सदस्यांचे श्रमावर अवलंबित्व

अनेक कुटुंबांमध्ये एकाच व्यक्तीच्या उत्पन्नावर घर चालत नाही.

- महिला व किशोरवयीन मुलेही कामात सहभागी होतात.
- मुलांच्या शिक्षणावर परिणाम होतो.
- बालकामगारांची समस्या (काही क्षेत्रांत अप्रत्यक्ष स्वरूपात).

कुटुंबातील सर्व सदस्यांचे श्रमावर अवलंबित्व हे आर्थिक असुरक्षिततेचे द्योतक आहे.

आरोग्य सुविधांचा अभाव

असंघटित कामगारांना नियमित आरोग्य तपासणी, विमा संरक्षण किंवा वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध नसतात.^७

- कामाच्या ठिकाणी अपघातांचा धोका.
- धूळ, रसायने, आवाज यामुळे दीर्घकालीन आजार.
- प्रसूती व मातृत्व सुविधांचा अभाव (महिला कामगारांसाठी).

आरोग्यावर होणारा खर्च हा थेट कुटुंबाच्या अर्थसंकल्पावर ताण आणतो आणि आर्थिक अस्थिरता वाढवतो.

आर्थिक नियोजनाची कमतरता

अस्थिर उत्पन्नामुळे बचत करणे कठीण होते.^८

- बँकिंग सेवांपासून वंचितता (काही प्रमाणात).
- विमा, निवृत्ती योजना किंवा दीर्घकालीन गुंतवणुकीचा अभाव.
- आकस्मिक परिस्थितीत आर्थिक संकट.

आर्थिक नियोजनाच्या अभावामुळे कामगारांचे भवितव्य असुरक्षित राहते.

वरील सर्व सामाजिक-आर्थिक वैशिष्ट्ये परस्परंशी जोडलेली आहेत. कमी शिक्षणामुळे चांगली नोकरी मिळत नाही; कमी उत्पन्नामुळे दारिद्र्य वाढते; दारिद्र्यामुळे कुटुंबातील सर्व सदस्यांना काम करावे लागते; आरोग्य सुविधांच्या अभावामुळे खर्च वाढतो; आणि आर्थिक नियोजन नसल्यामुळे असुरक्षितता कायम राहते.

त्यामुळे असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या जीवनमान उंचावण्यासाठी शिक्षण, कौशल्यविकास, आरोग्य संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा आणि आर्थिक सक्षमीकरण या सर्व घटकांचा एकत्रित विचार करणे आवश्यक ठरते.

८) मुख समस्या – चिकित्सक विश्लेषण

महाराष्ट्रातील औद्योगिक व कृषी दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असलेल्या कोल्हापूर जिल्हा येथील असंघटित कामगार क्षेत्र हे स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जात असले तरी या क्षेत्रातील कामगार विविध सामाजिक, आर्थिक व संरचनात्मक समस्यांना सामोरे जात आहेत.^९ खालीलप्रमाणे प्रमुख समस्यांचे चिकित्सक विश्लेषण सादर केले आहे.

अस्थिर व हंगामी रोजगार

असंघटित क्षेत्रातील रोजगार प्रामुख्याने हंगामी, तात्पुरता किंवा कंत्राटी स्वरूपाचा असतो.

- शेती व ऊसतोड कामगारांना वर्षातील ठराविक महिन्यांपुरते काम मिळते.
- बांधकाम क्षेत्रात प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर काम थांबते.
- साखर कारखान्यातील कामगारांना गाळप हंगामापुरती नियुक्ती असते.

अपुरे व असमान वेतन

अनेक कामगारांना किमान वेतन कायदानुसार मोबदला मिळत नाही.^{१०}

- दैनिक मजुरीवर अवलंबित्व.
- उत्पादनाधारित (Piece-rate) वेतन पद्धती.
- महिला कामगारांना समान कामासाठी कमी वेतन.

सामाजिक सुरक्षा अभाव

असंघटित क्षेत्रातील बहुसंख्य कामगारांना खालील सुविधा मिळत नाहीत.^{११}

- भविष्यनिर्वाह निधी (PF)
- कर्मचारी राज्य विमा (ESI)
- निवृत्तीवेतन
- अपघात विमा

आरोग्य व सुरक्षिततेचे प्रश्न

- सुरक्षात्मक साधनांचा अभाव (हेल्मेट, हातमोजे, मास्क).
- धूळ, रसायने, आवाज यांचा दीर्घकालीन परिणाम.
- नियमित आरोग्य तपासणी नसणे.

महिला कामगारांच्या विशेष समस्या

- वेतनातील भेदभाव
- लैंगिक छळ व सामाजिक असुरक्षितता
- प्रसूती व मातृत्व सुविधांचा अभाव
- दुहेरी जबाबदारी (घरकाम व बाहेरचे काम)

स्थलांतरित कामगारांचे प्रश्न

- तात्पुरती व अस्वच्छ निवासव्यवस्था

- शिक्षण व आरोग्य सुविधा अभाव
- ओळखपत्र व नोंदणी अडचणी

संघटनात्मक दुर्बलता

असंघटित कामगारांकडे मजबूत संघटना नसल्यामुळे:

- सामूहिक सौदेबाजी मर्यादित राहते.
- शोषणाविरुद्ध आवाज उठविणे कठीण जाते.
- हक्कांविषयी जागरूकता कमी असते.

कायदे व अंमलबजावणीतील त्रुटी

कायदे अस्तित्वात असले तरी त्यांच्या अंमलबजावणीत त्रुटी आहेत.^{१२}

- निरीक्षण यंत्रणा अपुरी.
- कंत्राटी पद्धतीमुळे जबाबदारी निश्चित करणे कठीण.
- प्रशासकीय गुंतागुंत.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगार क्षेत्रातील समस्या या केवळ वैयक्तिक नसून संरचनात्मक आणि व्यवस्थात्मक स्वरूपाच्या आहेत. आर्थिक अस्थिरता, सामाजिक असुरक्षितता, लैंगिक असमानता आणि संघटनात्मक दुर्बलता या समस्या परस्परसंलग्न आहेत.

म्हणूनच या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी केवळ आर्थिक उपाय नव्हे तर सामाजिक सुरक्षा विस्तार, कायद्यांची काटेकोर अंमलबजावणी, कौशल्यविकास, महिला सक्षमीकरण आणि संघटनात्मक बळकटीकरण यांचा एकात्मिक दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

९) शासनाच्या योजना

असंघटित कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणासाठी केंद्र व राज्य शासनाने विविध योजना व कायदे अमलात आणले आहेत. कोल्हापूर जिल्हा येथील असंघटित कामगारांनाही या योजनांचा लाभ अपेक्षित आहे; मात्र त्यांच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता तपासणे आवश्यक ठरते. खालीलप्रमाणे प्रमुख योजनांचे विवेचन व चिकित्सक परीक्षण सादर केले आहे.

असंघटित कामगार सामाजिक सुरक्षा कायदा, २००८

या कायद्याचा उद्देश असंघटित कामगारांना सामाजिक सुरक्षा प्रदान करणे हा आहे.^{१३}

- जीवन विमा
- अपघात विमा
- आरोग्य लाभ
- वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन

ई-श्रम पोर्टल

केंद्र शासनाने असंघटित कामगारांची राष्ट्रीय स्तरावर नोंदणी करण्यासाठी ई-श्रम पोर्टल सुरू केले.^{१४}

- कामगारांना युनिक आयडी क्रमांक दिला जातो.
- अपघात विमा संरक्षणाची तरतूद.
- विविध शासकीय योजनांशी जोडणी सुलभ.

बांधकाम कामगार कल्याण मंडळ

बांधकाम क्षेत्रातील कामगारांच्या कल्याणासाठी मंडळाची स्थापना करण्यात आली आहे.

- शैक्षणिक सहाय्य
- प्रसूती लाभ
- अपघात भरपाई
- निवृत्ती लाभ

प्रधानमंत्री श्रमयोगी मानधन योजना

ही योजना असंघटित क्षेत्रातील कामगारांसाठी निवृत्तीवेतन योजना आहे.^{१५}

- १८ ते ४० वयोगटातील कामगारांसाठी.
- ठराविक मासिक योगदान.
- ६० वर्षांनंतर निश्चित मासिक पेन्शन.

एकत्रित मूल्यांकन

वरील सर्व योजना असंघटित कामगारांच्या संरक्षणासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत; तथापि अंमलबजावणीतील त्रुटी, माहितीअभावी मर्यादित लाभ, प्रशासकीय अडथळे आणि डिजिटल दरी (Digital Divide) यामुळे अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाहीत.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगारांच्या दृष्टीने खालील बाबी आवश्यक ठरतात:

1. व्यापक जनजागृती मोहीम
2. सुलभ नोंदणी प्रक्रिया
3. ग्रामपंचायत/महानगरपालिका स्तरावर सहाय्य केंद्रे
4. योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी निरीक्षण यंत्रणा

१०) निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील औद्योगिक व कृषी प्रगतीसाठी ओळखला जाणारा कोल्हापूर जिल्हा हा जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या सक्षम मानला जातो; तथापि या प्रगतीचा महत्त्वपूर्ण आधार असलेले असंघटित कामगार सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित स्थितीत आहेत. प्रस्तुत अभ्यासातून खालील प्रमुख निष्कर्ष समोर आले आहेत:

आर्थिक अस्थिरता ही मूलभूत समस्या

असंघटित क्षेत्रातील रोजगार प्रामुख्याने हंगामी, कंत्राटी किंवा दैनिक स्वरूपाचा असल्यामुळे उत्पन्नात सातत्य नसते. परिणामी कुटुंबाचा आर्थिक पाया कमकुवत राहतो. अस्थिर उत्पन्नामुळे बचत, गुंतवणूक किंवा दीर्घकालीन नियोजन शक्य होत नाही.

सामाजिक सुरक्षेचा मर्यादित लाभ

शासनाने विविध योजना राबविल्या असल्या तरी त्यांचा प्रत्यक्ष लाभ सर्व पात्र कामगारांपर्यंत पोहोचलेला नाही. नोंदणी प्रक्रियेतील अडथळे, माहितीचा अभाव आणि प्रशासकीय गुंतागुंत यामुळे अनेक कामगार वंचित राहतात. सामाजिक सुरक्षा जाळे अपुरे असल्यामुळे अपघात, आजार किंवा वृद्धत्वाच्या काळात कामगार पूर्णतः असुरक्षित ठरतात.

लैंगिक असमानता व महिला कामगारांचे शोषण

महिला कामगारांना कमी वेतन, दुहेरी जबाबदारी (घर व बाहेरचे काम), प्रसूती सुविधांचा अभाव आणि लैंगिक छळ अशा समस्यांना सामोरे जावे लागते. महिला सक्षमीकरणाच्या धोरणांनंतरही प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अंतर आढळते.

आरोग्य व कामाच्या सुरक्षिततेकडे दुर्लक्ष

बांधकाम, साखर उद्योग, लघुउद्योग व शेती क्षेत्रात कामगारांना सुरक्षात्मक साधनांचा अभाव आहे. नियमित आरोग्य तपासणी किंवा विमा सुविधा नसल्यामुळे आरोग्यविषयक जोखीम वाढते. वैद्यकीय खर्चामुळे कुटुंब कर्जबाजारी होण्याची शक्यता वाढते.

संघटनात्मक कमकुवतपणा

असंघटित कामगारांची संघटनात्मक ताकद कमी असल्यामुळे त्यांचे प्रश्न प्रभावीपणे मांडले जात नाहीत. सामूहिक सौदेबाजीची मर्यादा असल्यामुळे वेतन व कामाच्या अटींमध्ये सुधारणा करणे कठीण ठरते.

शिक्षण व कौशल्य विकासाचा अभाव

कमी शैक्षणिक स्तर व कौशल्य प्रशिक्षणाचा अभाव यामुळे कामगार कमी वेतनाच्या व अस्थिर कामांमध्ये अडकून राहतात. कौशल्यविकासाच्या संधी उपलब्ध असल्या तरी त्यांची माहिती व पोहोच मर्यादित आहे.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगारांच्या समस्या या वैयक्तिक नसून संरचनात्मक व व्यवस्थात्मक स्वरूपाच्या आहेत. आर्थिक अस्थिरता, सामाजिक असुरक्षितता, लैंगिक भेदभाव आणि संघटनात्मक दुर्बलता या परस्परसंलग्न समस्या आहेत. त्यामुळे उपाययोजना देखील बहुआयामी आणि एकात्मिक स्वरूपाच्या असणे आवश्यक आहे.

११) शिफारसी

सर्वसमावेशक नोंदणी व डेटा व्यवस्थापन

- जिल्हास्तरावर विशेष नोंदणी मोहीम राबविणे.
- ग्रामपंचायत व महानगरपालिका स्तरावर सहाय्य केंद्रे स्थापन करणे.
- डिजिटल साक्षरता वाढवून ई-नोंदणी सुलभ करणे.

किमान वेतनाची काटेकोर अंमलबजावणी

- नियमित तपासणी व निरीक्षण यंत्रणा मजबूत करणे.
- कंत्राटी पद्धतीतील वेतन पारदर्शकता सुनिश्चित करणे.
- वेतनातील लैंगिक भेदभाव रोखण्यासाठी विशेष उपाययोजना.

सामाजिक सुरक्षा विस्तार

- आरोग्य विमा व अपघात विमा सक्तीचा करणे.
- निवृत्तीवेतन योजनांमध्ये शासनाचे योगदान वाढविणे.
- महिला कामगारांसाठी मातृत्व लाभ व बालसंगोपन सुविधा उपलब्ध करणे.

कौशल्य विकास व स्वयंरोजगार प्रोत्साहन

- जिल्ह्यात कौशल्यविकास केंद्रे वाढविणे.
- युवक व महिलांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम.
- सूक्ष्म वित्तपुरवठा (Microfinance) व स्वयंरोजगार योजनांचा विस्तार.

महिला सक्षमीकरण

- लैंगिक छळविरोधी तक्रार निवारण यंत्रणा.
- महिला कामगार संघटनांना प्रोत्साहन.
- समान वेतन व सुरक्षित कार्यपरिसर सुनिश्चित करणे.

आरोग्य व सुरक्षितता उपाययोजना

- कार्यस्थळी सुरक्षात्मक साधनांची सक्ती.
- नियमित आरोग्य तपासणी शिबिरे.
- बांधकाम व उद्योग क्षेत्रात सुरक्षा प्रशिक्षण.

संघटनात्मक बळकटीकरण

- असंघटित कामगार संघटनांना कायदेशीर मान्यता व प्रोत्साहन.
- सामूहिक सौदेबाजीची प्रक्रिया सुलभ करणे.
- स्वयंसेवी संस्था व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समन्वय वाढविणे.

१२) चर्चा

कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगार हे जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेचे कणा आहेत. शेती, ऊसतोड, साखर उद्योग, दुग्धव्यवसाय, हातमाग, बांधकाम, घरकाम, रस्त्यावरची विक्री आणि लघुउद्योग या क्षेत्रांमध्ये कार्यरत असलेले हजारो कामगार उत्पादन व सेवा व्यवस्थेची चक्रे अखंडित ठेवतात. विशेषतः इचलकरंजी येथील हातमाग-पॉवरलूम उद्योग, गडहिंग्लज व कागल येथील औद्योगिक-शेतीआधारित रोजगार, तसेच करवीर आणि चंदगड तालुक्यातील कृषी व लघुउद्योग क्षेत्र या सर्वांचा आर्थिक पाया असंघटित श्रमिकांवर उभा आहे.

तथापि, या कामगारांचे जीवनमान अद्याप असुरक्षित आणि अनिश्चिततेने वेढलेले आहे. कायमस्वरूपी नोकरीचा अभाव, कंत्राटी व हंगामी स्वरूप, सामाजिक सुरक्षा योजनांपासून वंचितता, अपुरी आरोग्यसेवा, शिक्षणाची कमतरता आणि संघटनात्मक दुर्बलता या समस्या त्यांच्या सर्वांगीण विकासात अडथळा निर्माण करतात. आर्थिक विकासाच्या प्रवाहात योगदान देऊनही त्यांना विकासाच्या फायद्यांपासून वंचित राहावे लागते, ही सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वाला विरोधी बाब आहे.

Unorganised Workers' Social Security Act, 2008, e-Shram, प्रधानमंत्री श्रमयोगी मानधन योजना आणि Maharashtra Building and Other Construction Workers Welfare Board यांसारख्या योजनांमुळे काही प्रमाणात संरक्षणाची चौकट उपलब्ध झाली असली तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत माहितीअभाव, नोंदणीतील अडचणी आणि प्रशासकीय विलंब यामुळे लाभार्थ्यांची संख्या मर्यादित राहते. त्यामुळे धोरणे आणि प्रत्यक्ष परिणाम यामध्ये दरी निर्माण झालेली दिसते.

या अभ्यासातून पुढील व्यापक निष्कर्ष अधोरेखित होतात—

1. असंघटित क्षेत्र हे जिल्ह्याच्या उत्पादन व्यवस्थेचे मूलभूत अधिष्ठान आहे, परंतु धोरणात्मक पातळीवर त्याकडे दुय्यम दृष्टीने पाहिले जाते.
2. सामाजिक सुरक्षेची उपलब्धता ही अधिकार म्हणून नव्हे तर सुविधा म्हणून दिली जाते, त्यामुळे कामगारांमध्ये असुरक्षिततेची भावना कायम राहते.
3. शैक्षणिक व कौशल्यविकासाच्या संधींचा अभाव हा दारिद्र्याच्या पिढ्यान् पिढ्यांच्या चक्राला कारणीभूत ठरतो.
4. महिला कामगारांचे प्रश्न अधिक गंभीर आहेत, विशेषतः घरकाम, शेती व हंगामी उद्योगांमध्ये.
5. स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संस्था व सहकारी चळवळींचा समन्वय अभावाने दिसतो, ज्यामुळे योजनांचा प्रभाव मर्यादित राहतो.

त्यामुळे, कोल्हापूर जिल्ह्यातील असंघटित कामगारांचे प्रश्न केवळ आर्थिक नाहीत तर सामाजिक, शैक्षणिक व मानवी हक्कांशी निगडित आहेत. त्यांच्या श्रमाशिवाय औद्योगिक व कृषी प्रगती शक्य नाही. म्हणून त्यांच्या सामाजिक सुरक्षा, आर्थिक स्थैर्य आणि मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण करणे ही केवळ शासनाची जबाबदारी नसून संपूर्ण समाजाची सामूहिक जबाबदारी आहे.

समन्वित धोरण, स्थानिक पातळीवरील प्रभावी अंमलबजावणी, व्यापक जनजागृती, कौशल्यविकास कार्यक्रम, महिला सक्षमीकरण आणि कामगार संघटनांचे बळकटीकरण यांच्या माध्यमातूनच असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे जीवनमान उंचावता येईल. सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी हक्कांच्या मूल्यांवर आधारित विकासदृष्टी स्वीकारल्यासच या क्षेत्रातील कामगारांना मुख्य प्रवाहात आणणे शक्य होईल आणि संविधानाने अधोरेखित केलेल्या सामाजिक न्यायाच्या तत्वांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी घडून येईल.

संदर्भसूची

1. Unorganised Workers' Social Security Act, 2008. (2008). कामगार व रोजगार मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
2. e-Shram. कामगार व रोजगार मंत्रालय, भारत सरकार. उपलब्ध: <https://eshram.gov.in>
3. प्रधानमंत्री श्रमयोगी मानधन योजना. (2019). कामगार व रोजगार मंत्रालय, भारत सरकार.
4. Maharashtra Building and Other Construction Workers Welfare Board. वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्र शासन.
5. भारत सरकार. (2011). जनगणना अहवाल (Census of India 2011). नोंदणी व जनगणना आयुक्त, भारत.
6. National Sample Survey Office. (विविध वर्षे). असंघटित क्षेत्र व रोजगार विषयक सर्वेक्षण अहवाल.
7. Ministry of Labour and Employment. (विविध वर्षे). Annual Report. नवी दिल्ली.
8. National Commission for Enterprises in the Unorganised Sector. (2009). The Challenge of Employment in India. नवी दिल्ली.
9. Breman, J. (1996). Footloose Labour: Working in India's Informal Economy. Cambridge University Press.
10. Kannan, K.P. & Papola, T.S. (2007). The Unorganised Sector in India: Conditions of Work and Promotion of Livelihoods. New Delhi.
11. Papola, T.S. (2012). Labour and Employment in India. Oxford University Press, New Delhi.
12. Maharashtra Economic Survey (अलीकडील आवृत्ती). अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन.
13. Unorganised Workers' Social Security Act, (2008)
14. <https://eshram.gov.in>
15. <https://maandhan.in/>